

Analysis of the concept of trust in the Holy Quran

Mohammadreza Shahroodi¹

Hamed Shariati Niasar²

Vahideh Karamoozian³

Abstract

"امانت" and "امانات" are derived from the article "ن، م، ا" and is used in six verses of the Holy Quran. In addition, in a number of other verses, other derivatives of this root have the same meaning and a verse it is called by the same name in the Holy Quran. Some Quranic words, although not derived from the root "امن", also refer to the pillars of trust, such as "عرض", "حمل" and "اشفاق"; The Trust can also have various instances and based on the data collected in a library method and in a descriptive-analytical manner, it has been concluded that some Quranic concepts such as covenant, debt, mortgage and caliph are among them; Especially that among all creatures, only man has become worthy of the position of "divine caliphate" and has taken on the burden of trust.

Keywords: trust, caliphate, deposit, loan, betrayal, conceptology.

1. Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, University of Tehran.

Email: mshahroodi@ut.ac.ir.

2. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, University of Islamic Religions. (Responsible author)

Email: hshariati@ut.ac.ir.

3. Graduate of the master's degree in the Narrative Interpretation branch, University of Quran and Hadith.

Email: v_karamooz@yahoo.com.

دوفصلنامه مطالعات فرهنگی قرآن

سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۴۰۳

تحلیل مفهوم امانت در قرآن کریم

محمدرضا شاهرودی^۱، حامد شریعتی نیاسر^۲، وحیده کارآموزیان^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۷/۴ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۸/۲۷)

چکیده

«امانت» و «امانات» مشتق از ماده «أ، م، ن» است و در شش آیه از قرآن کریم به کار رفته است و علاوه بر این در تعدادی دیگر از آیات مشتقات دیگری از این ریشه در همین معنا است و آیه‌ای نیز در قرآن کریم به همین نام موسوم گشته است. برخی کلمات قرآنی نیز گرچه مشتق از ریشه «امن» نیستند، اما ناظر به ارکان امانت هستند از قبیل عرض، حمل و اشفاق؛ همچنین امانت می‌تواند مصادیق گوناگون و متعددی داشته باشد و بر اساس داده‌های گردآوری شده به روش کتابخانه‌ای و به کمک شیوه توصیفی-تحلیلی چنین نتیجه گرفته شده که برخی از مفاهیم قرآنی از جمله عهد، دین، رهن و خلیفه از آن جمله است؛ به خصوص آنکه از میان تمام

۱. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات دانشگاه تهران.

رایانامه: mshahroodi@ut.ac.ir

۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه مذاهب اسلامی. (نویسنده مسئول)

رایانامه: hshariati@ut.ac.ir

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تفسیر اثری دانشگاه قرآن و حدیث.

رایانامه: v_karamooz@yahoo.com

موجودات، تنها انسان لایق مقام «خلافت الهی» گشته و این بار امانت را بر عهده گرفته است.

واژگان کلیدی: امانت، خلافت، ودیعه، قرض، خیانت، مفهوم‌شناسی.

مقدمه

رویکرد توجه به معانی الفاظ و تحلیل آنها در بستر متنی که در آن واقع شده‌اند از دیرباز در میان علمای اسلامی و به ویژه دانشمندان علم اصول فقه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و در قالب مبحث الفاظ و کیفیت دلالت آن بر معانی و اصول لفظیه و نیز در میان مفسران در مباحث تفسیر و تأویل آیات به نوعی مطرح شده است و هدف تمامی آنها یافتن راهی برای فهم هرچه بهتر مقصود نویسنده و یا گوینده کلام بوده است (نک: خلف مراد، ۱۳۸۵، ۲۲، ۲۷، ۲۸، ۳۴ و ۴۴). این رویکرد به خصوص در فهم قرآن کریم اهمیت زیادی دارد به طوری که می‌توان آن را مقدم بر تفسیر و تأثیرگذار بر آن دانست (قائمی نیا، ۱۳۹۰، ۱۹ و ۲۴)؛ زیرا الفاظ و عبارت‌های قرآن کریم برای تفهیم و تفهم است و هیچ کلمه یا عبارت بی‌معنایی در قرآن وجود ندارد (نک: خلف مراد، ۱۳۸۵، ۴۴)؛ و با تحلیل درست معانی الفاظ بر اساس خود متن قرآن کریم است که می‌توان به معنا و مراد عبارت‌های قرآنی پی برد و این امر به خصوص درباره واژه‌ها یا کلماتی با معانی یا مصادیق مختلف ضرورت بیشتری می‌یابد.^۴ یکی از این واژه‌ها در قرآن کریم کلمه «امانت» است که از ماده «أ، م، ن»، یکی از پرکاربردترین ریشه‌های کلمات عربی در قرآن کریم است

۴. البته امروزه، چنین رویکردی در قالب مطالعات نوین زبان‌شناختی و معناشناختی و با روش‌ها و اسلوب خاص خود دنبال می‌شود که از موضوع بحث این مقاله خارج است.

و برای آن وجوه معنایی و مصادیق مختلفی از قبیل امانت به معنای فقهی آن، ودایع الهی نزد انسان، خلافت و موارد دیگر شمرده شده است.

فهم آیات قرآن کریم مبتنی بر فهم کلمات و مفاهیم به کاررفته در این آیات و بررسی مصادیق و کاربردهای مختلف آنها به همراه بررسی‌های لغوی و تاریخی است. اهمیت این امر به خصوص در شناخت مفاهیم ارزشی قرآن کریم مانند امانت اهمیت بیشتری می‌یابد. از این رو مسئله پژوهش حاضر پرداختن به مفهوم امانت و تحلیل آن در قرآن کریم در کنار توصیف لغوی تاریخی این مفهوم خواهد بود.

با توجه به آنچه در مقدمه و بیان مسئله آمد، سؤالی که وجود دارد آن است که مفهوم امانت در قرآن کریم با توجه به ریشه این لغت و نیز جنبه‌های لغوی و تاریخی آن، چگونه در قرآن کریم نمود پیدا کرده است و مصادیق محتمل آن با توجه به ارکان امانت کدام است و آیا غیر از امانت به معنای عرفی آن، معانی و مصادیق دیگری هم در قرآن کریم برای آن یافت می‌شود یا خیر.

برای مفهوم امانت در قرآن کریم با توجه به کاربردهای لغوی تاریخی ماده امن که اصل مشترک در آن امنیت و آرامش خاطر است، مصادیق گوناگونی یافت می‌شود که در یک دسته‌بندی بر اساس ارکان امانت، می‌توان هر کدام را به یکی از این ارکان از قبیل خود آنچه به امانت گذاشته می‌شود، شخص امین و اهل امانت و نیز مراحل قبول و ادای امانت مربوط دانست. در کنار این موارد مفهوم خلافت الهی انسان کامل به عنوان جامع ویژگی‌های اهل امانت، می‌تواند مصداقی ویژه از مفهوم امانت و امانت‌داری باشد؛ گرچه چیستی و چگونگی و مراتب تحقق آن، شایسته تحقیق در پژوهش‌هایی دیگر خواهد بود.

پیشینه

در خصوص تحلیل مفاهیم قرآنی علاوه بر آنچه در تفاسیر مختلف ذیل هر آیه در معنای واژگان آیات آمده است، مقالاتی نیز به صورت مستقل به نگارش درآمده

است؛ از جمله: «تحلیل مفهوم قرآنی «فتنه» با تأکید بر آیه هفت سوره آل عمران» نوشته سید ابراهیم مرتضوی و زهره زارعی، مجله حسنا، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، شماره ۳۳، صفحه ۱۴۲ تا ۱۵۴؛ «تحلیل مفهوم تزکیه در قرآن کریم»، نوشته روح الله مظفری پور، مجله رشد آموزش قرآن و معارف اسلامی، تابستان ۱۳۹۲، شماره ۸۹؛ «تحلیل مفهوم رشد با تکیه بر آیات قرآن کریم»، نوشته فاطمه وجدانی و محسن ایمانی، مجله پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، پاییز ۱۳۹۱، شماره ۱۶، صفحه ۱۱ تا ۳۶؛ «تحلیل مفهوم واژه‌های رب و برهان در آیه «لو لا ان رای برهان ربّه»، نوشته افضل بلوکی و محمد علی مصلح نژاد، مجله مطالعات تفسیری، بهار ۱۳۹۹، شماره ۴۱، صفحه ۳۹ تا ۵۰ و مقالات متعدد دیگری با موضوع مفهوم‌شناسی واژه‌ها و عبارات‌های قرآنی از قبیل «مفهوم شناسی نفس در قرآن»، نوشته زینب سادات روحانی و هادی بهرامی احسان، مجله علمی پژوهشی قرآن و طب، زمستان ۱۳۹۸، شماره ۹، صفحه ۲۰ تا ۲۷؛ «مفهوم‌شناسی «عبرت» در قرآن کریم»، نوشته سوسن آل رسول و پروین بردارد، مجله مطالعات قرآنی، بهار ۱۳۹۱، صفحه ۳۵ تا ۵۰؛ همچنین مقالات و آثار متعددی هم با موضوع معناشناسی مفاهیم و کلمات قرآنی مطابق شیوه‌های نوین این دانش نوین به رشته تحریر درآمده است که اشاره و نقل آنها از موضوع این مقاله خارج است؛ اما در خصوص مفهوم امانت نیز با توجه به اهمیت و پرکاربرد بودن آن در میان مردم و نیز متون دینی، نگاشته‌های گوناگونی از زوایای مختلف به بحث درباره آن پرداخته‌اند؛ از جمله: «امانت‌داری در سیره پیشوایان»، نوشته محمد محمدی اشتهااردی، مجله پاسدار اسلام، مهر ۱۳۸۲، شماره ۲۶۲؛ «امانت‌داری» نوشته آیت الله عبدالله جوادی آملی، مجله پاسدار اسلام، اردیبهشت ۱۳۸۸، شماره ۳۳۹؛ «مفهوم امانت داری، گستره و کاربرد آن در اخلاق پزشکی اسلامی»، نوشته اکبر آقایانی چاوشی، مجله پژوهش‌های اخلاقی، زمستان ۱۳۹۳، شماره ۱۸، صفحه ۵ تا ۱۶؛ «امانت الهی از دیدگاه عرفای ایرانی و ابن عربی»، نوشته مرتضی شجاری،

مجله زبان و ادب فارسی، بهار و تابستان ۱۳۸۷، شماره ۲۰۴، صفحه ۸۵ تا ۱۰۶؛ «امانت الهی در قرآن و مثنوی»، نوشته محمد آهی و زهرا آزادی نسب، پژوهش‌های ادبی - قرآنی، زمستان ۱۳۹۳، سال دوم، شماره ۴، صفحه ۲۶ تا ۴۵؛ «بار امانت؛ تفسیر آیه «امانت»»، نوشته حمید نوروزی، مجله معرفت، آبان ۱۳۸۳، شماره ۸۳؛ «واکاوی حمل امانت از سوی انسان در آیه امانت»، نوشته علی اصغر تجری، مجله پژوهش‌های اعتقادی کلامی، زمستان ۱۳۹۸، شماره ۳۶، صفحه ۵۷ تا ۷۰؛ «مفهوم امانت الهی در آیه امانت با استناد به دلایل علامه طباطبائی»، نوشته محمدرضا ستوده‌نیا و نازیلا عادل‌فر، مجله پژوهشنامه معارف قرآنی، بهار ۱۳۹۴، شماره ۲۰، صفحه ۶۳ تا ۹۰ و نیز پایان‌نامه‌ای با عنوان «معناشناسی امانت در قرآن کریم و روایات» نوشته فاطمه شهبازی به راهنمایی زهرا کاشانی‌ها و مشاوره سید محسن میرباقری، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، ۱۳۹۲؛ که در این آثار هیچ‌یک به تحلیل معنای امانت در قرآن نپرداخته‌اند و برخی از منظر عرفانی و برخی از منظر ادب فارسی و یا از منظر اخلاقی و یا به شیوه معناشناختی یا با رویکرد تفسیری یک آیه خاص در قرآن، مفهوم امانت را مورد توجه قرار داده‌اند که آنچه در این مقاله آمده متفاوت از تمامی آنها است و صرفاً به تحلیل و بررسی این مفهوم، مصادیق و کاربردهای آن در قرآن کریم اختصاص دارد.

۱. توصیف لغوی - تاریخی امانت

کلمه «امانت» در اصل مصدر از ماده «أ، م، ن» و اسم مفعول آن «مأمون» و «أمین» است که مجازاً معنای اسمی یافته و از باب اطلاق مصدر بر مفعول بر ودیعه و آنچه که به امانت گذاشته می‌شود (اعم از اشیاء مادی و غیر مادی) نیز اطلاق می‌گردد (نک: راغب اصفهانی، ۱۴۱۴، ۹۰؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰، ۵۸۶/۲ و ۵۸۷). همچنین «ایمان»، به معنای نهایت تصدیق همراه با اطمینان خاطر و احساس امنیت (زرزور، ۲۰۰۱م، ۹۸ و نیز نک: الأعلمی الحائری، ۱۴۱۳، ۲۷۴/۴) دو

معنای اصلی این ریشه را تشکیل می‌دهند. این کلمه و دیگر مشتقات آن در دوره جاهلیت بر سه معنای به هم پیوسته «ضد خوف»، «صدق» و «ضد خیانت» دلالت داشت؛ مانند: «فَأَمَّا وَ غَرَّنا ذاك حَتَّى راعنا الدهرُ قد أَتانا مُغیر؛ ما احساس امنیت می‌کردیم و این احساس امنیت ما را فریفت تا آنکه روزگار غارتگری را بر ما مسلط کرد (زرزور، ۲۰۰۱م، ۹۷).

یا مانند آنچه «ابن زبابه تیمی» سروده است: «و تلک منه غیرُ مأمونة أن يفعل الشيء إذا قاله؛ خصلت «صدق» در او نیست و قادر به انجام آنچه وعده می‌دهد نخواهد بود» (زرزور، ۲۰۰۱م، ۹۷).

همچنین به کسی که وعده‌اش را انجام می‌داد «مؤمن» می‌گفتند: «مؤمن الصَّدرُ یَرْجى عِتْقَهُ یومَ لا یُکْفَرُ عَبْدٌ ما ادَّخَرَ؛ او در وعده‌هایش صادق است و در روزی که بنده آنچه را ذخیره کرده پنهان نمی‌کند، امید آزادی او می‌رود» (زرزور، ۲۰۰۱م، ۹۷).

یا مانند اشعار زیر از نابغه ذبیانی، قیس بن خطیم و زهیر بن ابی سلمی که در آنها امانت در مقابل خیانت یا در کنار الفاظی چون «غدر» و «خان» به کار رفته است: «وَ کُنْتَ أَمینَهُ لَوْ لَمْ تَخُنْهُ وَ لَکِنْ لا أمانةَ لِلیمانی؛ و اگر به او خیانت نکرده بودی امین او بودی اما یمانی امانت‌دار نیست (خیانت می‌کند)» (زرزور، ۲۰۰۱م، ۹۹).

«وَ إِنْ ضیعَ الْإِخوان سراً فَأَتْنی کتومَ لَأَسرارَ العِشیرِ أَمینُ؛ و اگرچه برادران رازی را فاش کنند، اما من نسبت به اسرار قبیله خود رازدار و امین هستم؛ یعنی در آن خیانت نکرده و برای دیگران فاش نمی‌کنم» (زرزور، ۲۰۰۱م، ۹۷).

«يَا عَمْرُو إِنَّ أَخَا الْأَمَانَةِ كَاتِمٌ لَوْ يَسْتَطِيعُ بَجَلَدِهِ أَخْفَاهَا؛ اِئْتِ عَمْرُو! اِمَانَتُ دَارِ رَاژَنگه‌دار است تا جایی که حتی بتواند با پوست خود آن را مخفی نگه می‌دارد (زرزور، ۲۰۰۱م، ۹۹).

«إِنْ تَوَتَّه النَّصْحُ يَوْجَدُ لَا يُضَيِّعُهُ وَبِالْأَمَانَةِ لَمْ يَغْدِرْ وَ لَمْ يَخْنُ؛ اگر او را نصیحت کنی، ضایع نمی‌کند و فریب و خیانت در امانت نخواهد کرد» (زرزور، ۲۰۰۱م، ۹۹).

با توجه به آنچه بیان شد به نظر می‌رسد این لفظ سه دوره معنایی را گذرانده است. در ابتدا «أمن» به معنای «ضد خوف» بوده است و سپس به صورت «امانت»، «ضد خیانت» و در نهایت برای دلالت بر «صدق» به کار رفته است و معنای اصلی آن، همان «أمن»، «ضد خوف» است که دیگر معانی نیز از آن برگرفته شده‌اند، زیرا اولین چیزی که انسان بدان محتاج است، احساس امنیت و نهراسیدن است؛ پس آن هنگام که چنین شد امانت را ادا کرده و به صاحبش می‌رساند و آنگاه که چنین کرد او را فردی صادق و درستکار می‌دانند؛ بنابراین می‌توان گفت وجه مشترک تمامی این معانی همان احساس اطمینان و وثوق است و امانت هم دلالت بر چنین وثاقت و اطمینانی دارد و صدق و راستی نیز در مرحله آخر یعنی استقرار این اطمینان خاطر خواهد بود.

۲. موارد استعمال امانت و مشتقات آن در قرآن کریم

کلمه امانت در قرآن کریم در قالب اسمی برای شخص امانت‌دار به شکل «أَمِين» (الاعراف، ۶۸؛ یوسف، ۵۴؛ الشعراء، ۱۰۷ و ۱۲۵ و ۱۴۳ و ۱۶۲ و ۱۷۸؛ النمل، ۳۹؛ الدخان، ۱۸ و ۵۱؛ تکویر، ۲۱) و به صورت مفرد «امانت» (بقره، ۲۸۳؛ احزاب، ۷۲) و جمع آن «امانات» (النساء، ۵۸؛ الانفال، ۲۷؛ المؤمنون، ۸؛ المعارج، ۳۲)؛ و نیز در قالب فعلی با فعل‌های «تَأْمَنُهُ» (آل عمران، ۷۵)، «تَأْمَنَّا» (یوسف،

۱۱)، «أَمْنَكُمْ» (یوسف، ۶۴) و «أَمْنَتَكُمْ» (یوسف، ۶۴) به کار رفته است. امانت در مفهوم اسمی به معنای «به امانت گذاشته شده» تنها دو بار در قرآن کریم به کار رفته است؛ یکبار بدون الف و لام به صورت «امانت» به کار رفته که در واقع اضافه مصدر به مفعول خود است (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ۵۸۷/۲) و منظور از آن پولی است که فردی نزد دیگری به امانت می‌نهد که قرآن کریم در این مورد از لزوم وجود شاهد و نیز نوشتن آن (بقره، ۲۸۲) و در صورت سفر و عدم امکان کتابت، از به رهن گرفتن چیزی به عنوان وجه الضمانی برای رد این امانت، سخن به میان آورده است (بقره، ۲۸۳)؛ همچنین این کلمه یک بار نیز همراه با الف و لام و به صورت «الْأَمَانَةَ» (الأحزاب، ۷۲) به کار رفته است که معنای آن اعم از شیء مادی است و امانت‌های غیرمادی را نیز شامل می‌شود؛ اگرچه که به اعتبار وجود الف و لام تعریف در این کلمه، شاید بتوان گفت منظور از آن نوعی امانت خاص و معین است؛ همچنین کلمه «أمانات» به صورت جمع در قرآن کریم چهار بار به کار رفته است که از این تعداد یک بار همراه با الف و لام و سه بار دیگر بدون الف و لام است. از جمله خداوند در مقام تحذیر از عدم رعایت امانت‌ها می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (الأنفال، ۲۷) و نیز در لزوم پابندی به حد و حدود امانت و باز پس دادن آن به صاحبانش می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» (النساء، ۵۸) و در مقام ستایش از مؤمنان می‌فرماید آنان کسانی‌اند که نسبت به عهد و پیمان خویش پایبند بوده و حق امانت‌هایی که نزد ایشان است را به‌جا می‌آورند: «وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ» (المؤمنون، ۸ و المعارج، ۳۲). نکته جالب توجه آنکه بیشتر آیاتی که در آن از امانت و امانت‌داری سخن به میان آمده است آیاتی هستند که در مکه نازل شده‌اند و شاید این بدان دلیل باشد که مردم

مکه به علت رسوخ آداب و رسوم جاهلی در آنان کمتر از اهل مدینه و مسلمانان مدینه به امانت و امانت‌داری اهمیت می‌دادند و اگر کسی در میان آنان اهل امانت و امانت‌داری بود به سرعت به این خصلت شهرت می‌یافت؛ کما اینکه یکی از القاب رسول مکرم اسلام صلی الله علیه و آله «محمد اَمین» بود که مردم مکه او را بدان نام می‌شناختند (نک: زهد، ۱۴۳۰، ۵ و ۶).

۳. ارکان امانت و مفاهیم ناظر بر آن

در تحقق مفهوم امانت مفاهیمی نقش‌آفرینی می‌کنند که در واقع می‌توان آنها را ارکان امانت دانست که عبارت‌اند از اصل آنچه به امانت گذاشته می‌شود که مصادیق امانت را تشکیل می‌دهد و در ادامه مقاله به آن اشاره می‌شود، امانت‌دهنده یا آنکه امانت بدو تعلق دارد؛ یعنی اهل امانت و آنکه این امانت به او سپرده می‌شود؛ همچنین در این فرایند، از پذیرش امانت با کلمه حمل و از سرباز زدن از آن با واژه اشفاق یاد می‌شود.

۳-۱. اهل امانت و صفات ناظر بر آن

کلمه «أهل» در اصل به معنای تحقق انس همراه با اختصاص و تعلق خاطر و دلبستگی است و با نفی این تعلق و اختصاص، اهلیت هم از بین می‌رود؛ مانند آنکه خداوند در سوره هود آیه ۴۶ به نوح علیه السلام می‌فرماید این فرزند تو کافر است و از اهل تو نیست (مصطفوی، ۱۳۶۰ ش، ۱/۱۷۱)؛ از این رو به خویشاوندان و نزدیکان فرد نیز در لغت «اهل» گفته می‌شود و نیز به کسانی که پیرو مذهب یا آئینی هستند نیز اهل آن مذهب و دین گفته می‌شود؛ مانند اهل اسلام، اهل کتاب و نظایر آن (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۳۰/۱۱)؛ همچنین کلمه «اهلها» در کنار «امانات» در آیه ۵۸ نساء به کار رفته است و مطابق آن خداوند فرمان داده است تا امانات به

اهلش، یعنی کسانی که آن امانت به ایشان تعلق داشته و صاحب آن هستند، بازگردانده شود؛ اما در کنار این کسانی که امانت به ایشان بازگردانده می‌شود و اهل یا صاحب امانت هستند، آن کس که امانت هم نزد اوست را به نوعی می‌توان اهل و شایسته نگهداری امانت دانست؛ اما مشروط به آنکه از صفاتی چون قوت، مکت، علم و حکمت برخوردار باشد؛ زیرا لازمه شخص امانت‌دار آن است که بر حفظ امانت توانمند باشد و از قوت و نیرو برخوردار باشد و نیز درستکار و صادق باشد تا در امانت خیانت نکند و مانع از خیانت و تعرض دیگران نسبت به امانتی شود که در اختیار دارد و نیز از مکان‌ت اجتماعی برخوردار بوده و به صفت امانت‌داری شناخته شده باشد تا مردم امانات خویش را بدو سپارند.

۱-۳. مکین

ریشه «م، ک، ن» در اصل به معنای بودن در یک موضع و استقرار همراه با قدرت است. به کسی که دارای مقام و منزلتی والا نزد دیگری است «مکین» گویند که خود صفت مشبهه بر وزن فعل است. در قرآن کریم نیز این ریشه به شکل‌های مختلف و به معنای قدرت دادن و قدرت یافتن به کار رفته است و در دو مورد کلمه «مکین» در کنار «امین» به کار رفته است که با توجه به آن می‌توان گفت شخص امانت‌دار علاوه بر قوت بر حفظ امانت، باید مکان‌ت اجتماعی هم داشته باشد تا مورد مراجعه مردم قرار گیرد و معمولاً امانت را به کسی که فاقد وجاهت لازم است نمی‌دهند. همان‌گونه که عزیز مصر پس از روشن شدن مکارم اخلاقی یوسف علیه السلام و علم و دانایی او، وی را دارای مکان‌ت و امانت خطاب می‌کند و می‌گوید: «قَالَ إِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ أَمِينٌ» (یوسف، ۵۴) و از اطلاق این سخن روشن است که با این بیان در واقع عزیز مصر حکم صدارت یوسف را صادر کرده و اختیار تام در جمیع شئون ملک خویش را به وی داده و او را امین خود قرار می‌دهد؛

همچنین دو کلمه «مکین» و «امین» در قرآن کریم در وصف جبرائیل نیز به کار رفته است:

«إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ مُطَاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ» (تکویر، ۲۱) که در این آیات خداوند شش صفت در مدح جبرئیل بیان فرموده که عبارت‌اند از: رسولی که در آنچه خداوند او را مأمور به ابلاغ آن کرده است خیانت نمی‌کند و امین است؛ نزد خداوند از کرامت و عزت برخوردار بوده؛ جایگاه و منزلت والایی دارد؛ دارای قدرت و شدت زیادی است و فرشتگانی یاریگر و گوش به فرمان او هستند.

۲-۱-۳. قوی

قوت گاه به معنای قدرت و گاه به معنای قابلیت‌های موجود در چیزی است و در قرآن کریم در مورد قلب، بدن و یا نیروی خارجی و یا قدرت الهی به کار رفته است؛ همچنین این کلمه در مقابل «ضعف» نیز آمده و نقیض آن است:

«اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً» (روم، ۵۴) این کلمه در قرآن کریم در دو مورد همراه «امین»

به کار رفته است. یک مورد در وصف یکی از کارگزاران سلیمان علیه السلام است که برای آوردن تخت بلقیس اعلام آمادگی می‌کند و خود را قوی و امین می‌خواند:

«قَالَ عِفْرِيتُ مِنَ الْجِنِّ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ وَإِنِّي عَلَيْهِ

لَقَوِيٌّ أَمِينٌ» (نمل، ۳۹) کنایه از آن که هم قدرت بر انجام این کار را دارد و هم

امین است و آن را بی کم و کاست حاضر خواهد کرد و در آیه‌ای دیگر این دو ویژگی در وصف موسی علیه السلام و از زبان دختران شعیب خطاب به پدرشان آمده است:

«قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنْ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ» (قصص،

۲۶) که در این بیان دو ویژگی مهم کارگر و اجیر بیان شده است: یکی قوت بدنی و

دیگری امانت‌داری؛ گرچه برخی این امانت‌داری را معادل پاک‌دامنی دانسته‌اند، اما این امانت اعم از آن است و تمامی جنبه‌های امانت‌داری را شامل می‌شود؛ زیرا دلیلی بر تخصیص ظاهر آیه وجود ندارد.

۳-۱-۳. حفیظ علیم

این دو صفت یعنی حفیظ بودن و علیم بودن دلالت بر امانت‌داری دارد. علم در مقابل جهل به کار می‌رود. «عَلِیمٌ» بر وزن فَعِیلٌ صیغه مبالغه و از صفات خداوند است و به معنای احاطه او بر تمامی امور و آگاهی کامل وی از آنها است؛ و نیز به انسانی که خداوند از علم خود به او آموخته است نیز علیم گفته می‌شود. کلمه حفیظ نیز در لغت بر حسب کاربردها و موضوعات مختلف دارای معانی گوناگونی است؛ اما در حقیقت به معنای نگهداری و مراقبت است؛ از این رو جلوگیری از ضایع شدن و اتلاف مال را حفظ گویند و یا در مورد امانت از تعبیر حفظ امانت در مقابل خیانت استفاده می‌شود؛ و نیز به کسی که مسئول مراقبت از چیزی است و آن را حفظ می‌کند «حفیظ» گویند. بدیهی است که لازمه این حفظ امانت‌دار بودن آن شخص است و هیچ‌گاه به کسی که خائن در امانت باشد، چنین مسئولیتی را نمی‌سپارند؛ از این رو می‌توان کلمه «حفیظ» را جانشین «أَمِین» دانست و حضرت یوسف علیه السلام در مقام قبول مسئولیت از عزیز مصر، دلیل آن را قدرت حفظ و نیز علم و آگاهی خویش می‌داند:

«قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيزٌ عَلِيمٌ» (یوسف، ۵۵)؛ زیرا لازمه

عهده‌دار شدن اداره امور یک کشور، وجود این دو ویژگی در فرد است.

دلیل دیگر بر این نکته که می‌توان ترکیب «حفیظ علیم» را به معنای امانت‌داری گرفت، آن است که در آیات قبل یوسف علیه السلام می‌فرماید که این جریان برای آن بود که ملک بداند من در خفا به او خیانت نکردم:

«ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ» (یوسف، ۵۲) و فایده این سخن آن است که کسی که در پنهانی به دیگری خیانت نمی‌کند و آبروی او را حفظ می‌کند، در آشکارا نیز قطعاً چنین خواهد کرد و لذا شایسته است که بر همه چیز، چه مال، چه جان و چه آبرو امین قرار گیرد و لذا حضرت یوسف علیه السلام به پادشاه مصر می‌فرماید که مرا مسئول خزائن کشور قرار ده که من نگهدارنده و دانای به آن هستم.

۲-۳. «عرض» امانت

«عرض» در لغت به معنای ارائه و نشان دادن چیزی به کسی است؛ اعم از آنکه این نشان دادن به منظور فروش آن باشد یا چیز دیگر (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۱۶۷/۷). در فارسی از این کلمه به «عرضه کردن» تعبیر می‌شود. این فعل در قرآن کریم در کنار امانت تنها یک بار و به صورت «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ...» (الأحزاب، ۷۲) به کار رفته است. در اینکه منظور از این عرضه چیست و آیا این عرضه حقیقی است یا کلام به صورت استعاری بیان شده است، مفسران اختلاف نظر دارند. برخی این آیه را استعاره تمثیلیه به جهت تعظیم امر این امانت دانسته‌اند (مفید، ۱۴۲۴، ۲۲/۴، ابن عاشور، ۱۴۲۰، ۳۴۵/۲۱، فضل الله، ۱۴۱۹، ۳۶۰/۱۸)؛ حال آنکه این عرضه حقیقی است؛ زیرا هنگامی که ظاهر آیه قابل حمل بر معنای حقیقی است وجهی ندارد که آیه را از ظهور اولیه آن خارج کنیم (انصاری، محمد علی، تفسیر سوره احزاب)؛ ضمن آنکه توجه به ظاهر آیه و معنای واژه «عرض» نیز گواه بر این مدعا است و اگر «عرض» در این آیه را از باب مجاز و استعاره بدانیم، باید به همین قیاس دیگر آیاتی که این کلمه در آن به کار رفته است و حکایت از عرضه آتش بر کافران در قیامت دارد و یا موارد دیگر را نیز عرضه‌ای مجازی بدانیم، در حالی که چنین نیست.

۳-۳. «حمل» یا «اشفاق»

۱-۳-۳. حمل

«حَمَلَ الشَّيْءَ يَحْمِلُهُ حَمْلًا» به معنای بار برداشتن است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۱۷۴/۱۱). این کلمه و مشتقات آن دارای معنای واحدی است که در موارد زیادی به کار رفته و در واقع یک مفهوم کلی و عام بوده و هر نوع حمل و بار برداشتنی را (اعم از اینکه حامل آن انسان، حیوان، نبات یا جماد و یا ملائکه باشد) شامل می‌شود (مصطفوی، ۱۳۶۰، ۲۸۴/۲)؛ همچنین برخی بین آنچه را که در ظاهر و بر پشت حمل می‌کنند (خواه بار شتر یا باری بر دوش انسان باشد) و آنچه در باطن حمل می‌شود، مانند بچه در شکم مادر یا آبی که در ابر است و یا میوه‌ای که بر درخت است، تمایز قائل شده و اولی را «حَمْلٌ» به کسر اول و دومی را «حَمْلٌ» به فتح اول ذکر کرده‌اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۴، ۲۵۷). در قرآن کریم این ریشه در قالب‌های فعلی و اسمی متعددی به کار رفته است که در تمامی آنها معنای حمل با تفاوت در نوع حمل، حامل و محمول وجود دارد و در یک مورد نیز در معنای فعلی و با حرف «علی» برای حمله بردن و تعقیب کردن به کار رفته است (الأعراف، ۱۷۶).

برخی گفته‌اند «حمل امانت» به معنای خیانت نسبت به آن است و هر کس در امانت خیانت کند گویا گناه این خیانت در امانت را بر دوش گرفته است و منظور از انسان در آیه امانت به قرینه پایان آیه که می‌فرماید «أَنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا»، انسان‌های کافر و منافق است (الطریحی، ۱۳۷۵، ۳۵۵/۵)؛ همچنین در مقابل، سرباززدن آسمان‌ها و زمین از حمل را، نشانی بر اطاعت آنان، پذیرش امانت و عدم خیانت در آن دانسته و آیه «ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ» (فصلت، ۱۱) را شاهد و دلیل این

اطاعت ذکر کرده و گفته‌اند آسمان‌ها و زمین امانت را حمل نکردند؛ یعنی آن را ادا کردند؛ زیرا در واقع هر آن کس که امانت را حمل کند؛ یعنی خیانت در آن کرده است و حمل امانت به معنای خیانت در آن است؛ زیرا آن کسی که از خدا، انبیاء و مؤمنان اطاعت کند، درباره او گفته نمی‌شود که ظلم و جهول است و دنباله آیه که می‌فرماید «لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ» تصدیق این امر است و نیز شاهد بر این مدعا که حمل امانت به معنای خیانت در آن و ترک ادای امانت است، این سخن شاعر است که گوید:

«إِذَا أَنْتَ لَمْ تَبْرَحْ تُؤَدِّيْ أَمَانَةً وَ تَحْمِلِ أُخْرَى، أَفَرَحْتَكَ الْوَدَائِعُ» که منظور از «تحمل اخری» یعنی در آن خیانت می‌کنی و آن را ادا نمی‌کنی و دلالت می‌کند بر این معنا، آنچه در مصرع دوم آمده است «أَفَرَحْتَكَ الْوَدَائِعُ»؛ یعنی اماناتی که در آن خیانت کردی و ادا نمودی بار تو را سنگین کرد (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۱۷۴/۱۱)؛ اما اصل معنای حمل، بار برداشتن است؛ اعم از بار مادی یا معنوی، پیدا و یا پنهان (برازنده، ۱۳۷۱، ۸۲-۱۰۰) و معنی خیانت برای حمل ثانوی است و تنها با در تقدیر گرفتن محمول یعنی گناه قابل فرض است؛ یعنی باید بگوییم: اهل آسمان‌ها و زمین از اینکه حامل گناه ترک امانت شده و متحمل عقاب الهی شوند ترسیده و از آن سرباز زدند (سبزواری، ۱۴۰۶، ۴۵۷/۵) و تنها انسان می‌تواند از عهده این امانت برآید و با حفظ آن مؤمن یا در صورت خیانت، در شمار منافقان و کافران در آید (نک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ۳۴۹/۱۶ - ۳۵۰).

۲-۳-۳. اشفاق

اشفاق مصدر باب افعال از ریشه «ش، ف، ق» به معنای خوف است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ۴۵/۵) و معمولاً با حرف اضافه «من» به کار می‌رود (ابن منظور، ۱۴۱۴،

۱۸۰/۱۰). این کلمه در برخی آیات قرآن کریم به همراه واژه «خشية» به کار رفته است؛ از این رو چنین ترسی، مذموم نبوده و حاکی از نوعی نگرانی و دلسوزی است؛ همان طور که نصیحت کننده دلسوز را «ناصح مشفق» گویند (فراهیدی، ۱۴۰۹، ۴۵/۵). با توجه به این امر، سرباز زدن آسمان ها و زمین از پذیرش امانت الهی، در حقیقت نه از روی استکبار، بلکه به جهت عظمت مقام امانت بوده است؛ زیرا حمل بار چنین امانتی را در توان خود ندیدند و در نهایت این تنها انسان بود که شانه به زیر بار این امانت سنگین الهی نهاد.

۴-۳. ادای امانت

«اداء» و «تأدیه» اسم از فعل «أَدَّى» و عبارت است از بازگرداندن چیزی به طور کامل و یا مثل آن را دادن در موردی که عین آن چیز، مورد نظر نباشد؛ و اداء امانت و اداء دین نیز به معنای عدم انکار آن و رساندن آن به اهلش است (نک: ابن عاشور، ۱۴۲۰، ۵۸۶/۲؛ طریحی، ۱۳۷۵، ۲۳/۱). این کلمه در قرآن کریم در دو مورد همراه با واژه «امانت» و مشتقات آن به کار رفته است. در یک مورد خداوند متعال به صراحت مسلمانان را به بازگردان امانات به اهلش فرمان داده است: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» (النساء، ۵۸) و در جای دیگر در وصف اهل کتاب سخن گفته و عدم ادای امانت توسط ایشان را مورد نکوهش قرار داده است: «وَمِنَ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بدينارٍ لَا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا» (آل عمران، ۷۵) و نیز در آیه «فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا فُلْيُودِ الَّذِي أَوْتُمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ» (البقره، ۲۳۸) فعل ماضی مجهول مفرد مذكر غائب «أُتْمِنَ» در معنای امانت دادن و قبول امانت به کار رفته است و کلمه «امانت» نیز در معنای مصدری به کار رفته و به مفعول خود

اضافه شده است (نک: ابن عاشور، ۱۴۲۰، ۵۸۶/۲) و واژه «فَلْيُؤَدِّ» هم بر لزوم ادای امانتی که نزد پذیرنده امانت قرار دارد تأکید شده است.

۴. برخی مفاهیم ناظر بر مصادیق امانت در قرآن کریم

در قرآن کریم برخی کلمات آمده است که می‌توان آنها را به نوعی مصداقی برای مفهوم امانت یا نزدیک به آن دانست از قبیل «دین»، «رهن»، «ودیعه»، «اجاره» و «قرض» که البته ممکن است به لحاظ فقهی احکامی متفاوت با امانت داشته باشند؛ اما به نوعی در این بررسی می‌گنجند به گونه‌ای که می‌توان گفت امانت عنوانی عام و این کلمات مصادیق خاص آن هستند که وجه مشترک تمامی آنها لزوم پابندی به اصول امانت‌داری و رعایت شرایط آن است و همان‌گونه که ادا نکردن امانت و یا کوتاهی در حفظ آن، خیانت است، عدم وفای به عهد و ادا نکردن دین و باز پس ندادن مال الاجاره و مال الرهان نیز نوعی خیانت در امانت محسوب می‌شود و شخص را از امین به خائن بدل می‌سازد (نک: ابن عاشور، ۱۴۲۰، ۵۸۶/۲).

۴-۱. دین

دین به معنای بدهی‌ای است که شخص بر ذمه دارد؛ و در قرآن کریم این معنا به صورت اسمی و نیز فعلی «تداینتم» به کار رفته است (بقره، ۲۸۲؛ نساء، ۱۱ و ۱۲) و به طور کلی هر نوع داد و ستد مالی را شامل می‌شود. امانت نیز در واقع دینی است که شخص بر عهده دارد و با قبول امانت آن را بر عهده گرفته و ملزم است تا با بازگرداندن آن به صاحبش، دین خود را نسبت به او ادا کند. نظر به اهمیت این نوع از امانت، آیه‌ای هم به همین نام در قرآن کریم آمده است (نک: بقره، ۲۸۲) که طولانی‌ترین آیه قرآن کریم را تشکیل می‌دهد و احکام ناظر بر آن به شکل تقریباً تفصیلی در این آیه بیان شده است.

۲-۴. رهن

رهن عبارت است از چیزی که کسی به عنوان وثیقه در مقابل کالایی که دریافت می‌کند، نزد دیگری قرار می‌دهد و از باب تسمیه مفعول به مصدر، به آن «رهن» گفته می‌شود. این کلمه در اصل در زبان عرب به معنای «حبس» است مانند این شعر:

و فارقتک برهن لا فکاک له یوم الوداع فأمسی الرهن قد غلقا

به طوری که حتی فرزندان و یا بتهای خود را نیز به رهن می‌گذاشتند مانند آنچه اعشی گفته است:

آلیت لا أعطیه من أبنائنا رهنا فنفسدهم کمن قد أفسدا

و این شعر عبد الله بن همام سلولی:

«فلما خشیت أظافیرهم نجوت و أرهنتهم مالکا» (نک: ابن عاشور، ۱۴۲۰،

۵۸۵/۲)

این کلمه در قرآن کریم به صورت «رَهِينُ» (الطور، ۲۱)، «رَهِينَةً» (المدثر، ۳) و «رِهانُ» (البقره، ۲۸۳) به همین معنا به کار رفته است.

۳-۴. اجاره

«اجاره» در لغت از ریشه «أ، ج، ر» و از باب «أَجَرَ يَأْجِرُ»، در اصل آن مزدی است که در مقابل انجام کاری پرداخت شود و چنین مزدی که به سبب عقدی معین به شخصی تعلق می‌گیرد و جز سود نبوده و زبانی در آن نیست را «أَجْرٌ» یا «أُجْرَةٌ» می‌نامند و به کسی که در مقابل دریافت این مزد کاری را انجام دهد، «أَجِير» (فعل به معنای اسم فاعل) و اجیر گرفتن برای انجام کاری را «استئجار» گویند. ماده «أ، ج، ر» در قرآن کریم به صورت اسمی به شکل «أَجْرٌ» و جمع آن «أُجُور» به کار رفته است و به شکل فعلی در معنای اجیر گرفتن نیز یک‌بار در

قرآن کریم از زبان یکی از دختران شعیب علیه السلام خطاب به پدرش و در مورد حضرت موسی علیه السلام به کار رفته است:

«قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ»

(قصص، ۲۶)

«اجاره» در معنای رایج امروزی یعنی کرایه دادن وسیله، ماشین یا خانه و مانند آن، در قرآن کریم به کار نرفته است؛ اما از آنجا که در چنین اجاره‌ای که یکی از عناوین فقهی نیز هست، آنچه به اجاره داده می‌شود به عنوان امانت در اختیار فرد دیگری قرار می‌گیرد تا از منافع آن بهره‌مند شود، شرایط و آداب امانت در آن نیز جاری است؛ به عبارت دیگر اجاره در واقع نوعی امانت مالکانه است که مالک یا شخص دیگری به اجازه مالک چیزی را همراه با قراردادی معین و به منظور استفاده از منافع آن، نزد کسی به امانت می‌سپارند. در این حالت تا عنوان قرارداد به حال خود باقی است، رد امانت واجب نیست؛ ولی مانند هر امانت دیگری، چنانچه بدون تعدی و تفریط آسیبی به مال برسد، امانت‌دار ضامن نخواهد بود.

۴-۴. قرض

این کلمه در لغت به معنای قطع و بریدن است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۲۱۷/۷) و در معنای اسمی به مالی گفته می‌شود که به شرط بازگرداندن، به کسی داده شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۴، ۶۶۶). در این معنا طلب قرض کردن را «استقراض» و قرض دادن و قرض گرفتن را «إقراض» گویند (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۲۱۷/۷). در قرآن کریم این کلمه به صورت اسمی به شکل «قَرْضًا» (البقره، ۲۴۵؛ المائده، ۱۲؛ الحديد، ۱۱ و ۱۸؛ التباين، ۱۷؛ المزمّل، ۲۰) و در قالب فعلی به شکل ثلاثی مجرد «تَقْرِضُهُمْ» (الکھف، ۱۷) به معنای عبور کردن از چیزی (الطریحی، ۱۳۷۵، ۲۲۷/۴) و ثلاثی مزید باب افعال به شکل‌های «أَقْرَضْتُمْ» (المائده، ۱۲)، «أَقْرَضُوا»

(الحديد، ۱۸)، «يُقْرِضُ» (البقرة، ۲۴۵، الحديد، ۱۱)، «تُقْرِضُوا» (التغابن، ۱۷) و «أَقْرِضُوا» (المزمل، ۲۰) به کار رفته است.

قرض از آن جهت که خارج کردن چیزی از ملکیت مالک و ورود آن به ملکیت غیر است، مشابه دیگر عقود رایج در بحث معاملات از قبیل بیع، اجاره و هبه است؛ اما از آن جهت که این تملیک به ضمان است و نه به عوض، با آنها تفاوت دارد. در واقع قرض دهنده، قرض گیرنده را متعهد و ضامن پس دادن مثل یا قیمت آنچه قرض کرده می کند و این مثل یا قیمت بر ذمه اوست که در پایان مدت قرض آن را ادا کند؛ بنابراین اگر پس از قرض گرفتن، آنچه قرض داده شده تلف شد و یا آسیب دید، جبران این خسارت بر عهده قرض گیرنده است نه قرض دهنده (نک: مطهری، ۱۳۷۲، ۷۰ و ۷۳ با تلخیص)؛ اما در امانت این مسئله کاملاً به عکس است؛ یعنی از نظر شرعی عین هر امانت باید حفظ بشود و امانت دار حق تصرف در آن را ندارد؛ مگر در بعضی موارد از قبیل ودیعه که با اذن صاحب مال، شخص امانت دار مجاز به استفاده از منافع آن مورد امانت می شود. در این حالت شخص مالک انتفاع می شود نه مالک منفعت؛ یعنی اگرچه مالک منافع نشده ولی حق دارد از منفعتی که مال دیگری است بهره برداری کند؛ از این رو با توجه به آنکه انتقالی صورت نگرفته و ملکیت شخص صاحب مال همچنان باقی است، چنانچه خسارتی متوجه آنچه به امانت گذاشته شده، شود و شخص امین در نگهداری و حفاظت از آن کوتاهی نکرده باشد، جبران خسارت بر او نیست و تعهدی در این خصوص ندارد (همان، ۳۷ و ۶۹).

۵-۴. عهد

این کلمه در اصل به معنای نوعی التزام دوجانبه بین دو نفر یا بیش تر است که مبنای تعامل آنان با یکدیگر قرار می گیرد. از این رو به هر آنچه که خداوند بر آن پیمان گرفته و تمام آن پیمان هایی که بین بندگان رایج است و نیز سرپرستی امور

یتیم و به طور کلی تمامی اوامر و نواهی الهی عهد گفته می‌شود؛ و شاید به همین دلیل باشد که در قرآن کریم از آن به شکل مفرد یاد شده است؛ زیرا تمامی تکالیف الهی تحت پیمان واحدی که بنده با خدا دارد که عبارت است از ایمان، قرار می‌گیرد؛ همچنین وفاداری به عهد و پیمان از امانت است و نقض آن خیانت محسوب می‌شود. کلمه «تعاهد» و «تعهد» که در اصل به معنای نگهداری و محافظت از چیزی است از این ریشه است؛ و نیز باب افعال آن که در معنای عهد بستن به کار رفته است؛ از این رو پای‌بندی به حفظ امانت را از باب اینکه یکی از دستورات و فرامین الهی است، می‌توان نوعی عهد و پیمان نانوشته بین «امین» و «امانت‌گذار» برای نگهداری از مورد امانت دانست.

این کلمه و مشتقات آن در قرآن کریم در ساختار اسمی به شکل «عَهْد» و در ساختارهای فعلی مجرد و مزید (باب‌های افعال و مفاعله) به کار رفته است. از این موارد، در دو آیه کلمه «عَهْد» در کنار «امانت» آمده است: «وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ» (مؤمنون، ۸) که در آن خداوند مؤمنان را به حفظ امانت از خیانت و عدم نقض عهد می‌ستاید و ایمان واقعی نیز چنین چیزی را ایجاب می‌کند؛ زیرا در معنای ایمان سکون، استقرار و آرامش نهفته است؛ پس وقتی کسی بر امانتی که نزد او می‌گذارند امین قرار می‌گیرد و یا عهده‌ی را با او می‌بندد و او بدان پای‌بند می‌ماند، این احساس امنیت در او مستقر می‌شود و با خیانت در امانت یا نقض عهد متزلزل نمی‌گردد؛ همچنین ظاهر عهد، عقد پیمانی است که انسان با دیگری چه به صورت زبانی یا عملی نسبت به انجام کاری می‌بندد و رعایت این عهد پای‌بندی و عدم نقض آن است؛ و نیز گفته شده است عهد هر آن چیزی است که انسان در برابر دیگری نسبت به آن ملتزم باشد؛ از این رو ایمان بنده نسبت به پروردگارش عهده‌ی است که او با خدا دارد تا در تمامی آنچه وی را بدان مکلف

کرده از او اطاعت کند؛ پس اگر در چیزی از اوامر یا نواهی‌اش او را معصیت کرد در واقع این عهد خود را نقض کرده است.

همچنین کلمه عهد در آیه دیگری که در مورد رسیدگی به امور یتیمان است نیز به کار رفته است که با توجه به سیاق آیه می‌توان موضوع آن را امانت‌داری و توصیه به حفظ مال یتیم و مراعات آن دانست؛ زیرا در واقع مال یتیم، امانتی نزد سرپرست اوست تا پس از رسیدن وی به سن بلوغ، به او بازگردانده شود: «وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَ أَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا؛ و به مال یتیم -جز به بهترین وجه- نزدیک مشوید تا به رشد برسد و به پیمان [خود] وفا کنید؛ زیرا که از پیمان پرشش خواهد شد» (انعام، ۱۵۲).

۶-۴. خلافت الهی

امانتی که از تحمل آن توسط انسان در قرآن کریم سخن به میان آمده به مانند سایر انواع امانات، چیزی است که خداوند انسان را بر آن امین قرارداده است تا به درستی از آن نگهداری کرده و سپس همان‌گونه که خداوند آن را در اختیار وی قرارداده، بی کم و کاست بازگرداند. درباره چپستی این امانت، احتمالات مختلفی مطرح شده که فرائض و واجبات الهی و اطاعت از او از آن جمله است؛ حال با توجه به این عرضه عمومی و در نهایت گزیده شدن انسان، این امانت باید مقام عظیمی باشد که شرف فوق العاده‌ای در میان تمام وجود برای انسان ثابت می‌کند تا آنجا که انسان برخوردار از این مقام به صفت «امین الله» متصف می‌شود؛ لذا بهترین احتمال در این خصوص، ظرفیت و قابلیت دست‌یابی به مقام خلیفه الهی است که مصداق اتم و اکمل تمامی معانی امانت بوده و با سایر مصادیق و معانی آن نیز قابل جمع است و در دیگر آیات قرآن کریم نیز به آن اشاره شده است از

جمله آنکه به حضرت داود علیه السلام می‌فرماید: «يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ...» (ص، ۲۶). این ولایت که از ولایت خداوند سرچشمه می‌گیرد، در عالم تکوین و تشریع جاری است و همان امانتی است که از بین تمامی موجودات تنها انسان لایق آن شده و حمل آن را پذیرفته است و امامت جلوه بارز آن است و در روایات امامیه نیز به همین معنا تفسیر شده است (به عنوان نمونه نک: مجلسی، بحار الأنوار، ۲۳/۲۸۰؛ القمی، ۲/۱۹۸)^۵.

نتیجه‌گیری

از آنچه در این پژوهش آمد، نتایج ذیل حاصل می‌شود:

- امانت و مشتقات آن از ریشه امن از مفاهیم پرکاربرد در قرآن کریم و دارای مصادیق و معانی متعدد است.
- ارکان امانت عبارت‌اند از امانت‌گیرنده، امانت‌دهنده یا اهل امانت و آنچه به امانت گذاشته می‌شود که در قرآن کریم این مراحل گرچه به صراحت نیامده، اما هر یک با واژگانی مرتبط و ناظر به آن بیان شده است؛ از قبیل عرض امانت، حمل، اشفاق و اهل.
- آنچه به امانت گذاشته می‌شود که در واقع مصداق مفهوم امانت را تشکیل می‌دهد؛ نیز می‌تواند شامل موارد متعددی باشد که برخی از آنها در قرآن کریم مورد اشاره قرار گرفته و برخی دیگر در تفسیر آیات ناظر به آن مطرح شده است؛ مانند آیه امانت که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از ایمان، دین، عهد، قرض، رهن، امنیت و خلافت.

۵. البته دیدگاه‌های متفاوت دیگری هم در خصوص مفهوم خلیفه الله و معنای آن در قرآن کریم وجود دارد. برای آگاهی بیشتر رک: شاورانی، مروری بر آموزه خلیفه الله در اسلام؛ همو، بررسی اصطلاح خلیفه الله در متون عرفانی قرن دوم تا یازدهم.

– امنیت، امانت و خلافت سه گانه‌ای است که با یکدیگر رابطه تنگاتنگی دارند و بررسی تفصیلی ارتباط و تأثیرپذیری آنها از یکدیگر می‌تواند موضوع مقالات مستقل دیگری باشد.

منابع

۱. ابن فارس، ابوحسین احمد، ۱۴۰۴ق، **معجم مقاییس اللغة**، تحقیق: عبد السلام محمد هارون، قم: مکتبه الإعلام الإسلامی.
۲. ابن الجوزی، جمال الدین ابی الفرج عبد الرحمن، ۱۴۰۷ق، **نزهة الالعین النواظر فی علم الوجوه و النظائر**، تحقیق: محمد عبدالکریم کاظم الرازی، بیروت: مؤسسه الرساله، الطبعة الثالثة.
۳. ابن عاشور، محمد الطاهر، ۱۴۲۰ق، **التحریر و التنویر (تفسیر ابن عاشور)**، بیروت: مؤسسه التاريخ.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ق، **لسان العرب**، بیروت: دارصادر.
۵. الحر العاملی، محمد بن حسن، ۱۴۰۹، **وسائل الشیعة لتحصیل مسائل الشریعة**، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، چاپ اول.
۶. الاخفش الأوسط، ابوالحسن سعید بن مسعدة، ۱۴۱۱ق، **معانی القرآن**، تحقیق: محمود قراعه، قاهره: مکتبه الخانجی، الطبعة الاولى.
۷. الأعلمی الحائری، ۱۴۱۳ق، **دائرة المعارف الشیعیة العامة**، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، الطبعة الثانية.
۸. امیری تنکابنی، ع، ۱۳۷۷ش، **امانتداری و امانتداران الهی در نهادهای ولایت**، قم: چاپخانه سپهر، چاپ اول.
۹. اندلسی، ابو حیان محمد بن یوسف، ۱۴۲۰ق، **البحر المحيط فی التفسیر**، بیروت: دار الفکر، تحقیق: صدقی محمد جمی.
۱۰. انصاری، محمدعلی، **تفسیر قرآن کریم**، نور هدایت: مؤسسه بنیان هدایت نور، مجموعه صوتی.

۱۱. الحسینی الشیرازی، السید محمد، ۱۴۰۸ق، **موسوعة الفقه**، قم: مطبعة السيد الشهداء، الطبعة الاولى.
۱۲. برازنده، حسین، ۱۳۷۱، **انسان حامل امانت الهی**، بی‌جا: ناشر مؤلف، چاپ اول.
۱۳. حسینی دشتی، سید مصطفی، ۱۳۷۹، **فرهنگ معارف و معاریف**، تهران: مؤسسه فرهنگی آرایه، چاپ سوم.
۱۴. خرمشاهی، بهاء الدین، ۱۳۷۷، **دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی**، تهران: انتشارات دوستان، چاپ اول.
۱۵. خلف مراد، عبدالرحیم، ۱۳۸۵ش، **درآمدی بر معناشناسی قرآن**، قم: مؤسسه انتشارات دارالعلم، چاپ اول.
۱۶. الدامغانی، حسین بن محمد، ۱۹۷۷م، **قاموس القرآن أو اصلاح الوجوه و النظائر فی القرآن الکریم**، تحقیق: عبدالعزیز سید لاهل، بیروت: دارالعلم للملایین، الطبعة الثانية.
۱۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۴ق، **المفردات فی غریب القرآن**، بیروت: دارالعلم الدار الشامیه، چاپ اول.
۱۸. روحانی، محمود، ۱۴۰۷ق، **المعجم الاحصائی لالفاظ القرآن الکریم = فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم**، مشهد: مؤسسه چاپ و نشر آستان قدس رضوی، چاپ اول.
۱۹. زررور، نوال کریم، ۲۰۰۱ م، **معجم الفاظ القيم الاخلاقية و تطورها الدلالي بین لغة الشعر الجاهلی و لغة القرآن الکریم**، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
۲۰. زهد، عصام العبد، ۱۴۳۰ق، **الأمانة فی القرآن الکریم (دراسة موضوعية)**، بی‌جا: دانشگاه اسلامی غزه، الطبعة الأولى.
۲۱. السبزواری النجفی، محمدبن حبیب الله، ۱۴۰۶ق، **الجديد فی تفسیر القرآن المجید**، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
۲۲. السمین الحلبي، احمد بن يوسف بن عبدالدائم، ۱۴۱۷ق، **عمدة الحفاظ فی تفسیر اشرف الالفاظ، معجم لغوی لالفاظ القرآن الکریم**، تحقیق: محمداً باسل عیون السود، بیروت: دار الکتب العلمیة، الطبعة الاولى.
۲۳. السيوطی، جلال الدین، ۱۴۱۶ق، **الإتقان فی علوم القرآن**، تحقیق: سعید المندوب، بیروت: دار الفكر، الطبعة الأولى.

۲۴. سجادی، سید جعفر، ۱۳۷۹ش، **فرهنگ معارف اسلامی**، تهران: انتشارات کومش، چاپ چهارم.
۲۵. الشریف الرضی، ابو الحسن محمد بن حسین بن موسی موسوی بغدادی، ۱۴۰۶، **خصائص الأئمة**، بی‌جا: مجمع البحوث الإسلامية لأستان القدس الرضوی علیه السلام.
۲۶. شاورانی، مسعود، ۱۳۹۸، «**مروری بر آموزه خلیفه الله در اسلام**»، دوفصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه ادیان، سال ۱۳، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۸، صص ۹۵-۱۳۳.
۲۷. شاورانی، مسعود، ۱۳۹۹، «**بررسی اصطلاح خلیفه الله در متون عرفانی (قرن دوم تا یازدهم هجری قمری)**»، دوفصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه ادیان، سال ۱۴، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۳۹۹، صص ۱۱۹-۱۴۸.
۲۸. صدر حاج سیدجواد، احمد؛ فانی، کامران؛ خرمشاهی، بهاء‌الدین، ۱۳۸۳؛ **دایرة المعارف تشیع**، تهران: نشر شهید سعید محبی، چاپ اول.
۲۹. ضیاءآبادی، سید محمد، ۱۳۸۴، **صغیر هدايت: شرح زیارت جامعه‌ی کبیره: اهل بیت نبوت علیهم السلام مظهر کامل امانت و امنیت**، تهران: مؤسسه بنیاد خیریه الزهراء علیها السلام، دفتر امور فرهنگی، نشر بهاران.
۳۰. طباطبایی، سید کاظم، ۱۳۷۶، «**تفسیر آیه امانت از فیض کاشانی**»، نشریه دانشکده الهیات مشهد، شماره ۳۷ و ۳۸، پاییز و زمستان.
۳۱. طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۴۱۷ق، **المیزان فی تفسیرالقرآن**، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم.
۳۲. الطباطبائی الیزدی، السید محمد کاظم، ۱۴۲۰ق، **العروة الوثقی، مع تعلیقات عدة من الفقهاء العظام**، قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسين، الطبعة الأولى.
۳۳. الطبری الامامی، ابو جعفر محمد بن جریر بن رستم، بی‌تا، **دلائل الإمامة**، دار الذخائر للطبوعات، قم: دلائل الإمامة.
۳۴. طریحی، فخر الدین بن محمد، ۱۳۷۵ش، **مجمع البحرين و مطلع النیرین**، تهران: مرتضوی، چاپ سوم.
۳۵. الطوسی، محمد بن حسن، بی‌تا، **التبیان فی تفسیر القرآن**، با مقدمه شیخ آغابزرگ تهرانی، تحقیق: احمد قصیرعاملی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۳۶. الطوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، ۱۳۶۵، **تهذیب الأحکام**، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ چهارم.
۳۷. فارسیجانی، سپیده، بی‌تا، **امانت و امانت‌داری از دیدگاه قرآن و حدیث**، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی اراک.
۳۸. فخلی، محمد تقی؛ شعبانی، مهدی، ۱۳۹۰، «**تحلیل فقهی وضعیت ید امین در حالت ترک تقصیر**»، نشریه مطالعات اسلامی فقه و اصول، سال ۴۳، شماره پیاپی ۸۷/۱، پائیز و زمستان ۱۳۹۰.
۳۹. فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ق، **کتاب العین**، قم: نشر هجرت، چاپ دوم.
۴۰. فضل الله، سید محمد حسین، ۱۴۱۹، **تفسیر من وحی القرآن**، بیروت: دار الملائک للطباعة و النشر.
۴۱. قائمی نیا، علیرضا، ۱۳۹۰، **معناشناسی شناختی قرآن**، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول.
۴۲. الکلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ۱۳۶۵، **الکافی**، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ چهارم.
۴۳. مجلسی، محمد باقر، ۱۳۸۴، **حیوة القلوب**، تحقیق: سید علی امامیان، تهران: انتشارات سرور، چاپ پنجم.
۴۴. مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۳ق، **بحار الانوار**، بیروت: موسسه الوفاء.
۴۵. المحجوبی، عبدالقادر، ۱۴۳۲هـ **مفهوم الأمانة فی القرآن الکریم والحديث الشریف**، بیروت: دار ابن حزم، الطبعة الأولى.
۴۶. محمدی ری شهری، محمد، ۱۳۹۰، **دانشنامه قران و حدیث**، قم: انتشارات دارالحدیث، چاپ اول.
۴۷. مصطفوی، حسن، ۱۳۶۰ش، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۴۸. مطهری، مرتضی، ۱۳۷۲، **مسئله ربا به ضمیمه بیمه**، تهران: انتشارات صدرا، چاپ پنجم.
۴۹. مفید، محمد بن نعمان، ۱۴۲۴ق، **تفسیر القرآن المجید**، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم.

۵۰. الميدانی، احمد بن محمد، ۱۴۰۱، **نزهه الطرف فی علم الصرف**، تحقیق: لجنة احیاء التراث العربی، بیروت: دارالآفاق الجدیدة، الطبعة الاولى.
۵۱. همایی، غلامعلی، ۱۳۸۹، **واژه‌شناسی قرآن مجید**، بی‌جا: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی وابسته به جامعه المصطفی العالمیه، چاپ دوم.